

—
התנ"ך במהדורת קורן המקרא ודפוסיו

Author(s): קלמן כהנא, מ' גבירצמן, ז' בן-חיים, א"ה פיש, מ' שנהבי, א"מ הברמן, מאיר מדין
אליהו קורן and מ' זילברג, יצחק נסים, זרח ורהפטיג

Source:

Beit Mikra: Journal for the Study of the Bible and Its World /

בית מקרא: כתב-עת לחקר המקרא ועולמו

כרך חוברת ג (טבת תשכ"ג), pp. 131-148

Published by: מוסד ביאליק, ירושלים / Bialik Institute, Jerusalem

Stable URL: <https://www.jstor.org/stable/23499054>

Accessed: 19-02-2020 12:44 UTC

Your use of the JSTOR archive indicates your acceptance of the Terms & Conditions of Use, available at <https://www.jstor.org/page/info/about/policies/terms.jsp>

JSTOR is a not-for-profit service that helps scholars, researchers, and students discover, use, and build upon a wide range of content in a trusted digital archive. We use information technology and tools to increase productivity and facilitate new forms of scholarship. For more information about JSTOR, please contact support@jstor.org.

Bialik Institute, Jerusalem / מוסד ביאליק, ירושלים is collaborating with JSTOR to digitize, preserve and extend access to
בית מקרא: כתב-עת לחקר המקרא ועולמו / *Beit Mikra: Journal for the Study of the Bible and Its World*

JSTOR

<https://www.jstor.org>

התנ"ך במהדורת קורן – המקרא ודפוסיו

אור ליום כט בכסלו, תשכ"ג, נערך בהיכל שלמה שבירושלים כינוס של שוחרי תורה לכבוד הופעתו של "תנ"ך קורן". חוקרי מקרא, תלמידי חכמים ואנשי רוח באו לברך על ספר התנ"ך הראשון שסודר באותיות מיוחדות, הוגה על פי המסורת ונדפס בירושלים; חלקם דברי ברכה וחלקם דברי הגות ועיונים במסורה. אף הושמעו במעמד זה שתי הרצאות ממצות. האחת על תולדות הדפסת ספר התנ"ך והאחרת על הנוסח במהדורת קורן. להלן דו"ח מהכינוס, על פי סדר הדברים, כפי שנאמרו בשעת המעמד.

היו"ר השופט פרופ' מ' זילברג :

כבוד הרב הראשי, כבוד שר הדתות, כבוד שר הפנים, כבוד סגן שר החינוך, כבוד הפרופיסורים של האוניברסיטאות, כבוד סגן ראש עיריית ירושלים, כבוד לומדי תורה, חברי הנהלת החברה לחקר המקרא, מורי ורבותי ! המאורע, שהתכנסנו לכבודו הערב, הוא מאורע מיוחד במינו. באנו לתת כבוד לאותיותיה של התורה.

אהבתו של עם ישראל לתורה היתה כל כך עצומה עד שהיא כללה לא רק את המצוות של התורה ולא רק את רעיונותיה, אלא גם את התיבות שלה, את המלים שלה ואפילו את האותיות שבה. התלמוד אומר בקדושין ל' : "לפיכך נקראו ראשונים סופרים שהיו סופרים כל האותיות שבתורה שהיו אומרים וא"ו ד ג ח ו ז חציין של אותיות של ספר תורה. ד ר ש ד ר ש חציין של תיבות, והתגלח של פסוקים". והדיוק והחקירה והמחקר הולכים עד כדי כך שהגמרא שואלת : "בעי רב יוסף וא"ו דגחון מהאי גיסא או מהאי גיסא וכו', בעי רב יוסף והתגלח מהאי גיסא או מהאי גיסא", היינו אם "והתגלח" שייך לצד זה או לצד זה. אגב, אולי אפשר למצוא רמז לזה, שגלח אינו יכול להיות שייך לשני הצדדים.

לפיכך נוצרו אצלנו במשך אלפי שנים דרשות דרשות, אינטרפרטציות, משלים, ראשי תיבות, גימטראות, שכל עיקרם, כל מקורם היה נעוץ בכך שבאיזו תיבה משונה, בלתי רגילה, יש אות מיותרת או אות חסרה.

ברם לכשהומצאה מכונת הדפוס לא אסתיעצא מילתא. נתקיים בנו היפוכו של המאמר : לא זכינו ומלאכתנו נעשתה על ידי אחרים. לא זכינו לתנ"ך כולו, לתנ"ך שלם שיהא נדפס כולו בידי יהודים. נכון אמנם שחלקים הודפסו על ידי יהודים, אבל לא התנ"ך כולו, לא תנ"ך שלם.

את החסרון הזה מילא ידידנו ואהובנו מר אליהו קורן, שהוציא זו הפעם הראשונה בהיסטוריה, ופה בירושלים, את התנ"ך כולו בהידור נפלא בלתי רגיל ובדיוק יוצא מהכלל על פי המסורה. אתם תשמעו מפי המרצים בצורה מרוכזת, בקיצור, על מעלותיו של הספר. ידברו כאן אנשים המומחים לכך. ואנו מברכים את חתן המסיבה מר אליהו קורן בברכה המסורתית : יישר כוחך, כוחך לאורייתא !

כבוד הרב הראשי ישמיע את ברכתו.

הרב הראשי לישראל ראשון לציון הרב יצחק נסים :

כבוד השופט היושב ראש, כבוד השרים, קהל נכבד !

כשנות דור לאחר גרוש ספרד הדפיסו חוגים, מסוג אותם חוגים שהדפיסו לאחר מכן את התנ"ך המיסיונרי, חומש יחד עם סידור תפילה. הדבר הובא לפני ר' אליהו הלוי בעל שו"ת "זקן אהרן". ר' אליהו הכריז איסור להשתמש בחומש זה, הוא גזר עליו שריפה ואמר : "איני רואה מי שיחלוק עליזה כי אם כסיל מתעבר ובוטח" (ראה תשובותיו סי' ק"ע).

לפני למעלה ממאה ושלושים שנה היתה מחלוקת בין רבני הדור על התנ"ך של המיסיון : רבני קושטא, רבני סלוניקי, רבני בבל וסוריה ושאר ארצות המזרח. כמה שנים לאחר מכן נתעוררה השאלה גם ע"י רבני אשכנז, כמובא בשו"ת מהר"ם שי"ק (או"ח סי' א'). אחת הטענות של האוסרים את השימוש בתנ"ך המיסיון היתה, שנמצא בתנ"ך שלהם שתי וערב. והמצדדים להיתר טענו שאין זה שתי וערב אלא אות ומספר, מספר א. הדומה לשתי וערב.

והמחלוקת נמשכה כחמש עשרה שנה, אלה מתירין ואלה אוסרין. היו שהטעו את המתירים ואמרו להם, שאין בתנ"ך של המיסיון שתי וערב, וזה, כאמור, רק אות ומספר. וכפי הנראה, הטעות נתרחה גם כן על ידי סיעות מיסיוניות. לפני זמן ראיתי תנ"ך, שבו כל ניקוד קמץ הוא שתי וערב ממש, בלי שום שינוי. כפי הנראה מאז היו מדפיסים שני סוגי תנ"ך, סוג אחד שיש בו שתי וערב וסוג אחר שאין בו שתי וערב, ולכן אלה התירו ואלה אסרו. ובעל "שדי חמד" בספרו "פאת השדה" הביא מדברי האוסרים והמתירים, ב"כללים" מערכת ד'.

תקופה גדולה לא השתמשו בארצות המזרח בתנ"ך של המיסיון, עד שנפתחו בתי הספר של האליאנס, והיו לומדים בבית הספר קצת תנ"ך, והתנ"ך של המיסיון היה קטן, שאפשר לשים אותו בתיק או בכיס והתחילו להשתמש בתנ"ך זה. השתוממתי, כאשר קראתי על המחלוקת הזו בספרי הפוסקים. משום מה לא נמצאו יהודים באותה תקופה, שהדפיסו תנ"ך שלם בתבנית קטנה הנוחה לשימוש. ולמה כל הסיפור הזה, שמאז אותה תקופה, כמעט בכל התפוצות לא השכילו להדפיס תנ"ך כזה, כפי שעשה ידידנו מר אליהו קורן, כפי שאמרו בגמרא, במסכת ערובין ובמקומות אחרים : "בקעה מצא וגדר בה גדר".

מן השמים הניחו את הזכות למר קורן, עד שהוא בא ומצא את הבקעה והדפיס לנו את התנ"ך לפי המסורה, וגם, כפי שאמר היושב ראש, בהידור רב, למען יהיה בכל בית, ויכול כל בית אב ובני ביתו ללמוד בו, ליהנות מזיוו, מתפארתו, גם מפנימיותו וגם מחיצוניותו. נברך את מר קורן שיראה ברכה במעשי ידיו ויצליח בכל אשר יעשה, בהפצת התנ"ך. אמן.

שר הדתות ד"ר זרח ורהפטינג :

כבוד היושב ראש, ברשות הרב הראשי לישראל, שר הפנים וסגן שר החינוך. כבוד הפרופסורים, סגן ראש העיריה, מורי ורבותי !
בדברי ברכתי הקצרים אני רוצה להעלות שלוש הלכות.

הלכה אחת שלמדנו בתוספתא בבא מציעא נ"א: "כופין בני העיר זה את זה לבנות בית כנסת ולקנות ספר תורה ונביאים". בתוספתא הגירסא היא "תורה ונביאים", כלומר מפני שתורה ונביאים קוראים בציבור — הפרשה וההפטרות. אבל בהתחלת בבא בתרא נאמר: "ספר תורה ונביאים וכתובים". ואילו הרמב"ם בהלכה מביא במפורש: "תורה ונביאים וכתובים", ומוסיף את הטעם, כדי שיוכל כל אחד מן הציבור לקרוא בו לכשירצה. זאת אומרת: לא קריאה בציבור, אלא כל אחד לכש-ירצה לקרוא בספר התנ"ך, יהא התנ"ך לפניו; לא רק ספר התורה, אלא גם נביאים וכתובים.

הלכה שניה בכתובות י"ט: "אסור להשהות בביתו ספר תורה בלתי מוגה יותר משלשים יום מפני שיבוא לידי תקלה". רש"י בעניין זה אומר: "ספר תורה — ספר תורה ונביאים וכתובים, אף על פי שבגמרא כתוב רק ספר תורה". ושוב: המדובר הוא לא רק בקריאה בציבור אלא בקריאה בכל בית ישראל; כל יהודי הרוצה לקרוא תנ"ך, צריך לקרוא את כל התנ"ך ולא רק אותו חלק שקוראים אותו בבית הכנסת בציבור.

מכאן להלכה שלישית, בגטין מ"ה: "ספר תורה שכתבו מין ישרף, כתבו עובד כוכבים יגנו", מפני שמין יש לו וודאי כוונות זרות וכו'. כיון שכתוב כאן "ספר תורה" יש להניח שספר תורה זהו ספר תורה ונביאים וכתובים, כל התנ"ך. כל התנ"ך זוהי קדושה אחת. על כל התנ"ך חל דין זה, שאם כתבו מין ישרף ואם כתבו עובד כוכבים יגנו. קדושה מיוחדת חופפת את ספר הספרים כולו. וכבר עמד היושב ראש על עניין האותיות: כל אות היא קודש, כל תג הוא קודש; ומכאן שהכתיבה צריכה להעשות כולה על טהרת הקודש. זכינו הפעם שיצא ספר התנ"ך כולו על ידי מי שמוזהר על הקשירה "וקשרתם לאות על ירך והיו לטטפת בין עיניך וכתבתם וכו'" (ואינו חשוד על הכפירה), זהו ספר תנ"ך שהודפס בעיר הקודש בהגהה מדויקת מאד ובהידור מצוה. ספר זה ראוי לברכה מיוחדת, ברכה כפולה ומכופלת, ברכה לאיש העוסק בקודש מר קורן, שעמל ועשה את הפעולה וזיכה את הרבים שיזכה ויצליח ויחדיר את התנ"ך הזה לכל בית ישראל.

סגן שר החינוך והתרבות הרב ד"ר קלמן כהנא :

כבוד היושב ראש, כבוד הרב הראשי הראשון לציון, כבוד שר הפנים הנחבא אל הכלים, שאני שמח גם לברך אותו להבראתו ממחלתו, לאחר שלא ראיונו זמן ממושך. אנחנו שמחים לראותו שוב בתוכנו; כבוד שר הדתות, מורי ורבותי ! בעל "פרי מגדים" באחת מאגרותיו כותב: "וישר כחם של המדפיסים כי בעוונותינו הרבים בצוק העתים לולא הדפוס חס וחלילה נשתכחה תורה מישראל". זוהי ברכה כללית למדפיסים; ולמדים אנו מפי הרא"ש המפרש את "כתבו לכם את השירה הזאת", בדרך זו: אפשר לצאת ידי חובה גם על ידי זה שרוכשים ספרים וספרים ללימוד.

והנה הודגש כבר הדבר שבעוונותינו הרבים לא זכינו שיהיה נפוץ ספר תנ"ך שיהיה כולו על טהרת הקודש. נעשו נסיונות, וגם נסיונות בלתי מוצלחים לאחרונה,

כדי למלא את החסר, ומר קורן זכה והיה מהראשונים לפני שנים שחלם את החלום הזה, להוציא כאן תנ"ך בארץ הקודש באות מיוחדת שיהא כולו נדפס על ידינו. הוא זכה אף ליותר מזה: "זה אלי ואנוהו" — להתנאות בפניו במצוות: ובוודאי שגדולה המצווה להתנאות בספר תורה, נביאים וכתובים. היתה תקופה מסויימת, שבה היו מדפיסי ספרים ומחברי ספרים מוסיפים בדברי ההקדמה שלהם ברכה לספר, שימצא חן בעיני כל הקוראים ושלא יימצאו פגמים בספר זה. אם אתפלל תפלה זו על תנ"ך שהודפס על ידי מר קורן, תהיה זאת תפילת שוא. הספר כבר נדפס. נדמה לי שהעוסקים במלאכה זו התמחו כולם כראוי וראויים הם שנסמך עליהם, כי יעמוד ספר התנ"ך הזה גם באותו מבחן. ברצוני רק לאחל עוד ברכה נוספת: כשם שזכינו שאנחנו מברכים על המוגמר, על הדפסת ספר התנ"ך על טהרת הקודש, כן נזכה שלב כל בני ישראל יימשך ללמוד את ספר התנ"ך מתוך הפרשנות של חז"ל, ממקורות ראשונים ומדבריהם של גדולי האחרונים בתורת הקודש.

סגן ראש עיריית ירושלים מר מ' גבירצמן:

כבוד היושב ראש, הרב הראשי ראשון לציון, שר הפנים ושר הדתות, סגן שר החינוך והתרבות, קהל נכבד!
בעונג מיוחד אני מביא במעמד זה את ברכתה של עיריית ירושלים להוצאת קורן ולעומד בראשה, שזכו להשלים הדפסתו של ספר התנ"ך הראשון לעם, שהוגה על פי המסורה ושנדפס בירושלים עיר הקודש.
אין עוד מקום בעולם, ואף לא בארצנו, שיאה לו מפעל זה כירושלים עירנו. יבורכו אנשי התורה והמדע שתרמו לגיבושה של הוצאה ירושלמית לתנ"ך. הנאמנות והדיק, שהם חותם עבודתם, ראויים להוקרת אמת. לראשונה בתולדותינו יש לנו ספר תנ"ך שהוא על טהרת הקודש של ירושלים, פרי עבודתם של אנשי תורה ומדע, פועלים ועובדים.
ומשהו על ההדפסה המהודרת, על הצד האסתטי של ההדפסה הזאת. סגן שר החינוך הזכיר כבר: הגמרא אומרת בשבת: "דתניא זה אלי ואנוהו, התנאה לפניו במצוות. עשה לפניו סוכה נאה ולולב נאה ושופר נאה, ספר תורה נאה, וכתוב בו לשמו, בדיו נאה, בקולמוס נאה, בלבלר אומן, וכורכו בשיראין נאין". כל זה עשה מר קורן. ועל הפסוק הזה "ואנוהו" דורש באותו מקום אבא שאול עוד דבר: "ואנוהו הוי דומה לו: מה הוא חנון ורחום, אף אתה היה רחום וחנון". הוי אומר: ואנוהו תרתי משמע, שהחיצוניות והפנימיות שתיהן כאחת צריכות להיות נאות ומשולבות זו בזו. אנחנו מקוים שספר זה ימצא לו מהלכים בכל בית בישראל, במדינה ובתפוצות. היו ברוכים כל העמלים במפעל-כבוד זה.

פרופ' ז' בן-חיים:

נפלו בחלקי הכבוד והעונג להביא במסיבה נכבדה זו את ברכתו של כבוד רקטור האוניברסיטה העברית ואת ברכת האקדמיה ללשון העברית למעשה החשוב והמשמח.

הוא: הוצאת ספר התנ"ך הראשון שנסדר כולו, באותיותיו, בנקודותיו ובפיסוק טעמיו, בארץ, בירושלים עירנו. כשאנו באים לברך על המוגמר ועל המושלם בנויו ובדיוקו, מעשה ידי אמן הכתב, מר קורן, ומלאכת-עיון של חכמים נכבדים, אורשה נא לומר מלים אחדות מעניין השעה הזאת.

בימינו שלנו יותר מן הימים שעברו יודעים אנו ממראה עיניים ממש, כי עד שנתייצב ספר המקרא בצורתו המקובלת עלינו זה מאות שנים, הילכו בעם ספרי המקרא בלבושים שונים. אין אני מתכוון כרגע זה לאותה התקופה הקרויה משום מה "קדם-מסורתית", כאילו התחילה מסורת המקרא בימי הביניים, אלא מתכוון אני לתקופת המסורה ממש, כשהיא בשיא פריחתה והישגיה. אסכולות שונות של בעלי המסורה עמלו להלביש את המקרא אותו הלבוש שְׁלָם את דרך קריאתם ואת מבטא לשונם, כפי שקיבלום מאבותיהם, איש מפי איש, דור מפי דור. ואילו — לא זכתה אסכולת אנשי טבריה — עם כל דקויות המחלוקות שביניהם לבין עצמם — אילולא זכתה היא להטיל את מרותה על כלל ישראל, ולהטביע את חותמה על ספר המקרא — ודאי היה התנ"ך מצד לבושו, היינו מצד ניקודו וטעמיו ומקצת גם מצד אותיותיו, נעשה כמה תנ"כים, כדרך שהעברית נעשתה צורות צורות בשמשה בתפילה ובעבודת הקודש.

ודאי תפקיד נכבד ואחראי, תפקיד שאינו קל כל עיקר, למחקר המקרא בארץ ולמחקר הלשון העברית, הוא לפרש את התהוות הטקסט המקראי ולפענח את היסודות הניביים — הדיאלקטיים — שבכל לבוש מלבושי המקרא. לא זו אף זו: חובתנו — חובת כבוד — היא לפרסם את כל השרידים הללו, חטיבות חטיבות ולתתם מפורשים לכל בית ישראל. מותר לקוות שמפעל המקרא הפועל בחסותו של המכון למדעי היהדות של האוניברסיטה העברית, ישכיל לעשות זאת ויוכל לתפקיד הזה.

ברם, לא פחות חשוב הוא התפקיד ליתן לעם ספר תנ"ך מדוקדק באותיותיו, מוגה היטב בניקודו ובטעמיו. שכן בדפוסים המצויים דבקו בספר התנ"ך שיבושים רבים מספור, בגדולות ובקטנות. דיי שאציין, כי באחת מהוצאות מספרי התנ"ך המדעיות, שיצאו לה מוניטין, כבר התיבה השניה שבתורה משובשת בטעמה. אמנם הורה מי שהורה מבעלי המסורה: "יש סופרים דבר אמת מורים ונסחי ישרים ומקומות רבים קמץ חטף קורים... ויש סופרים אחרים אין קמץ חטף קורים ונסחי ישרים ואין לדבר זה שורש כי אם ברצון הסופרים", אמת, הבדלי קריאה אלה לדינא אין בהם נפקא מינה אבל לעצם דקדוק הקריאה וללשון הבדלים אלה עושים, ובייחוד מפני שעל רצון הסופרים הקדמונים ניתוסף הרבה רצון המדפיסים והמגיהים. לפיכך מהדורת תנ"ך לעם מנופה משיבושים דבר הוא הראוי שנברך עליו. העיון בספר התנ"ך שלפנינו — ואמנם עיון של זמן קצר בלבד — מלמדני, כי המטרה של מהדורת תנ"ך לעם כפי שנתגבשה צורתו במאות האחרונות הושגה בו על הצד הטוב ביותר.

ממעלותיו אציין שתיים:

1) תלמידי בתי ספר תיכוניים מכל הסוגים ואנשים שאינם בקיאים נכשלים לעתים בקריאת מלים בתנ"ך שהן קריין לעומת כתיבן. הם כורכים את הקרי בכתיב

ונוצרות מלים משונות שלא היו כמותן בעברית, כשם שמשונה עד מאד היא הגיית השם בן ארבע בלשונות כאנגלית וכצרפתית ואחרות שנהגה בו הקרי בכתב שאינו שלו. היטיבו בעלי המהדורה הזאת לעשות בהפרידם בין הדבקים שבמהדורות הרגילות, ובשימם את הכתיב במקומו בפנים בלא כל ניקוד, ואת הקרי מנוקד ובאותיות הרגילות בגליון. והרי זה מעמיד מיד על ההפרש בין שתי החטיבות, שעתים קרובות ביותר הן שני שלבים בהשתלשלות הלשון העברית, ומסיר כל תקלה מן הקורא.

ועוד מעלה בו: הם הטילו את פתח הגנובה במקום שהיה נהוג ושראוי לו מצד המבטא להימצא: בין האותיות. רק מעשה מדפיסים הם ששינו כמה מטבעות ניקוד, הן בצורתן והן במקומותיהן, מפני נוחיות ההדפסה בשעתם.

ושמא מותר להביע משאלה: יתנו נא בעלי ההוצאה את דעתם במהדורות הבאות להחזיר אף את עטרת הקמץ ליושנו ולסמנו כמו שהיה נהוג עד לתקופת הדפוס בערך בסימן הפתח ונקודה מתחתיו, והרי החזרת צורתו המקורית לסימן הזה תהיה מתאמת ומכוונת למבטאנו המקובל בארצנו על כל יושביה ואף תועיל להבחנה בין הקמץ הגדול לקטן. שלא יהא אדם קורא ביחזקאל (מ, מג) הקֶרֶן (=הקֹרֶן) אלא הֶקֶרֶן (=הֶקֶרֶן), ועל ידו יוכלו להשתחרר מעומס המתגים שלא ידעום בעלי המסורה הקדמונים, ויניחו ביד המתג את תפקידו בטעם ויגרעו ממנו את התפקיד שנתלווה לו להבחין בין תנועות גדולות לקטנות, הבחנה שאין לה שורש במסורת בעלי המסורה.

אבל אמת היא שגם בלא כך ראוי הוא וראוי תנ"ך בהוצאת קורן, שנברך עליו ברכת הנהנין.

פרופ' א"ה פיש :

כבוד היושב ראש, כבוד השרים, רבנים, סגן ראש העיר, מורי ורבותי !
במאורע זה של הוצאת תנ"ך קורן אנחנו רואים איחוד של החדש והישן. מר קורן הצליח להוציא את הישן מקליפתו ואת החדש מנרתיקו. שמענו הערב על החידוש הגדול שיש בהוצאת תנ"ך עברי בפעם הראשונה על ידי יהודים. זה בוודאי דבר חדש, אף על פי שזה קצת מוזר, שרק בשנה זו זכינו לדבר כזה.

אולי לא היינו מגזימים אילו היינו משווים את המאורע הזה למציאת התורה על ידי חלקיהו הכהן הגדול בזמן יאשיהו מלך יהודה: "ויאמר חלקיהו הכהן הגדול על שפן הספר ספר התורה מצאתי בבית ה' ויתן חלקיהו את הספר אל שפן ויקראהו". לפי המסורת, הספר שמצא חלקיהו בבית המקדש היה הספר האמתי, המקורי, אשר כתב משה ואשר הושם על צד ארון הקודש. אלא שזה היה דבר כל כך חדש, שהכול תמחו והתפלאו וחזרו בתשובה. המלך יאשיהו קרא בתורה זו, כאילו היה זה דבר שלא בא לעולם לפני זה.

ויש פה שני דברים חשובים, הדומים במידה מסויימת לכינוסנו בערב זה. ראשית כל התפלאו אז בזמן יאשיהו המלך כנראה על שהספר היה כה מדוייק. ושנית מודגש הדבר, שאת ספר התורה מצא חלקיהו הכהן בבית ה'; זאת אומרת הוא מצא אותו בעיר הקודש ובהיכל הקודש.

שני הדברים האלה כנראה שיוו מעמד מיוחד לעצם המאורע הזה: ספר התורה היה מקורי ומדויק והוא יצא ממקורות הקודש. הוא הדין בתנ"ך קורן. זהו ספר תנ"ך המודפס ומוגה כהלכתו, ובלי דברים טפלים, כגון אותיות לטיניות וכותרות יווניות ורומאיות וספרות ערביות בשוליים.

ואם אנחנו רוצים לשים את התנ"ך לפני הדור החדש שלנו, בוודאי ובוודאי שיש להסיר ממנו כל הדברים הטפלים. ואם תראו את התנ"ך בהוצאת קורן, שרק עכשיו הגיע לשלמותו, תיווכחו שבכל הכתב אין שום אות או מלה שאינה עברית. אין שום מלה ואות בתוכן שלא תהא גם בכתב־היד הטובים של התנ"ך. אף על פי שזה דבר פשוט, אין הוא מובן מאליו: שהרי אנשי המיסיון הנוצרים, אולי מתוך לב טוב ורצון טוב הכניסו כל מיני דברים טפלים בטקסט, ושקעו בו גם מן הרוח ומן האמונה שלהם; הדברים האלה אינם תואמים לרוחנו. וכמו שבזמנו של יאשיהו המלך, הסירו מכוח התורה האמיתית את הדברים הטפלים ואת העבודה הזרה, מי יתן וגם אנחנו נסיר מלכותינו ומלכות כל עם ישראל את האמונה הטפלה שדבקה בדברי התנ"ך.

בערב הזה, כאשר אנחנו מברכים על המוגמר, אנחנו מתכוונים במיוחד לידידנו אליהו קורן שיזכה, יגביר חילים, יפיץ את התנ"ך ויממש את כל תכניתו, כדי להביא את המקור העברי של התורה, הנביאים והכתובים לפני כל עם ישראל, אולי גם לפני כל העמים. אין זה דבר רחוק מלומר, שזמן יבוא והעמים יסכימו לקבל את דברי התורה מהעם שזכה להוציא התורה לעולם.

בשמי וגם בשם סגל המרצים של האוניברסיטה בראילן שמחים אנו להביא את ברכותינו למר אליהו קורן ולעוזריו.

מ' שנהבי

(בשם האגודה העולמית "למען ירושלים"):

קהל נכבד! עלי להביא את הברכה ואת התודה. כי תודה אנו חייבים להחלטה הנחושה, למרץ הרב, לסבלנות המיוחדת, לטעם הטוב, לחן הדפוס שהוא כולו אור ונקיון, למסירות שבאהבה — המונחים ביסוד התנ"ך הירושלמי, שהוא כולו יהודי, והוא כלי ראשון בין ראשונים שישא את שם ירושלים למרחקים.

זו התודה לאחד, אשר מקרנו נתן לספר הספרים שהוא כולו קרינה, חן ותוכן. זכיתנו בדבר נפלא. מר קורן, וברכתנו שתקצור את פרי עמלך מלוא חפניים הצלחה. כן יהי!

היו"ר השופט פרופ' מ' זילברג:

רבותי! תמו הברכות. עכשיו נשמע שתי הרצאות, הראשונה על תולדות הדפסת ספר התנ"ך על ידי מר א"מ הברמן והשניה על הנוסח במהדורה זו על ידי מר מ' מדן.

א"מ הברמן:

המקרא ודפוסיו

כבר הורה זקן, אבי הביבליוגרפיה העברית המדעית משה שטיינשניידר, כי הספר העברי מסמל את העם העברי. הוא בדרך כלל פלוי וקרוע, דל ומדולדל כעמו בגלותו. ואם בספר עברי סתם כך, בספר הספרים על אחת כמה וכמה. ובעיקר כשיצא בדפוס יהודי. אדם מישאל התרגל לתנ"ך, החל בחדר, ואחרי כן בבית המדרש ובבית הכנסת, כשהספר הוא בדפוס גרוע על גבי נייר גרוע, חסר שער וממושמש ביותר, עד שחשב כי כך צריך להיות מראה התנ"ך.

עם קוממיות ישראל זכינו גם להרמת קרן הספר העברי. צורתו החיצונית של הספר נשתפרה בהרבה, אבל מראהו של ספר הספרים לא נשתנה לטובה. הרי רק לפני שנתיים הודיעה העיתונות על תנ"ך שהיה מונח בבית משפט לשם שבועה ומראהו לא היה לכבוד הספר ולא לכבוד המקום. מראה הספרים שבידי תלמידי בתי הספר הוא בכל רע.

זכה מר אליהו קורן ובוכותו זכינו גם אנחנו לנוי מצווה, לתנ"ך המאיר את העינים ומשמח את הלב. הישן וְהַחֲדָשׁ נתמזגו יפה והיו לאחד.

התנ"ך מנוי בין ספרי הדפוס הראשונים בכל העולם. הפלא הגדול, שספר קטן, והוא גם ספרו של עם קטן במדינה קטנה, היינו התנ"ך, כבש את כל העולם התרבותי, ניכר גם בדפוס מאז ועד היום הזה, ולא עוד אלא שבתולדות התרבות מונים סדר זמנים גם לפי הדפסת ספרי התנ"ך: כך וכך שנים להדפסת ה"ביבליה" של גוטנברג, מאיינץ 1450—1455; כך וכך שנים להדפסת התרגום האנגלי על ידי "דיוס פרס" בלונדון 1903—1905. ולא היה מדפיס חשוב, שלא ניסה את כוחו בהדפסת התנ"ך בלשונות השונות.

התנ"ך תורגם יותר מכל ספר אחר, והוא על תרגומיו המרובים זכה למהדורות רבות יותר מכל ספר נספר.

ומעניין, כי החל במאה הראשונה למלאכת הדפוס, היא המאה ה-15, ועד לשנת 1511, היו כל מדפיסי התנ"ך במקורו יהודים, והחל בשנת 1511 עברה ההדפסה של התנ"ך העברי כמעט כולה לידי מדפיסים נכרים, תחילה בוויניציאה ואחרי כן גם בשאר ערים. ונאמר את האמת, שהם הצטיינו בעבודתם, ועלינו לתחזיק להם טובה מרובה.

אמנם היו גם קצת יהודים שהדפיסו ספרי המקרא, אבל רובם ככולם השתמשו בתנ"כים של מדפיסים נוצרים כחומר לספריהם. ואפילו הדפוס הראשון של "מנחת שי" לידידה שלמה מנורצי, שנדפס יחד עם "ארבעה ועשרים", וזהו כינויו הקדום של התנ"ך, במנטובה 1742—1744, לא נדפס לפי בדיקותיו וניסוחיו של אותו חכם ובקי גדול במסורה. גם מהדורה זו, שנדפסה על ידי הרופא רפאל חיים מאיטליה, יצאה לפי המהדורות הקודמות של מדפיסים נוצרים.

היהודים ידעו יפה את הקשיים הכרוכים בהדפסת ספרי המקרא וחששו מחידושים, פנימיים וחיצוניים גם יחד. על כל פנים בדיעבד נוח היה להם כשהעבודה נעשתה על ידי אחרים. בתקופת כתבי היד היו על פי רוב שלושה שותפים בהתקנת ספרי המקרא: הסופר שכתב את האותיות, הנקדן שניקד את הטכסט והוסיף לו את

הטעמים, והמספור שכתב את ענייני המסורה; ולפרקים גם קשט שקישש וגם צייר דברים בספר, ואף קשט, היינו כורך. ובתקופת הדפוס עסק סדר אחר, הן באותיות והן בנקודות ובטעמים, שעל פי רוב היו נפרדים מן האותיות, וכן בסידור ענייני המסורה.

ואם בתקופת כתבי היד היו לכל הפחות הנקדן וגם המסור יודעי ספר, הרי בתקופת הדפוס אין הסדר אלא בעל מלאכה גרידא, ולפרקים הרבה אפילו נכרי היודע רק צורת האותיות ותו לא.

שותפים לסופרים וגם למדפיסים היו המגיהים, שעליהם היה להשגיח, שלא תפולנה טעויות בספרים. ובתקופה הראשונה של הדפוס עדיין היה לפרקים קשט שותף במעשה הספר בקישוטיו מלאכת ידו.

הראשון שזכה להוציא תנ"ך בדפוס, והיה זה התרגום הלאטיני של המקרא, היה המדפיס הנודע יוהאן גוטנברג.

הספר על שני פרכיו יצא לאור בשנים 1450—1455 לערך. בסך הכל נדפסו מאתיים טפסים: 165 על נייר ו-35 על קלף. וְכִפְתָּהּ בכתבי יד קושטו בו ההתחלות, שֶׁנִּסְתָּרִים לא סידרו אותן בכוונה תחילה, בצבעים שונים על ידי קשט מומחה.

הספר מכיל 642 דף בתבנית פוליו ועלה למדפיס 1350 זהובים. מחירו של ספר עלה לכל הפחות 42 זהובים, והיה זה בשליש פחות ממחיר תנ"ך כתב יד בימים ההם. אבל גם מחיר זה היה גבוה מאד.

וכיוון שהזכרנו מחיר נמשיך קצת בעניין זה: בסוף המאה ה-15 עלה טופס של מהדורת גוטנברג כ-100 זהובים, והמחיר ירד ועלה במשך השנים. אבל בשנת 1926 נמכר אכסמפלר על קלף במחיר של 250,000 דולאר. וראוי לציין, כי בשנים 1455—1500 נדפס התנ"ך בלשונות שונות במאה ושלוש מהדורות.

נחזור לענייננו: שלא כגוטנברג, נזהרו המדפיסים העברים במאה ה-15 להדפיס את התנ"ך כספריהם הראשונים. היה צורך להרגיל תחילה את העם למלאכת חולין זו בספרי הקודש. ההדפסה העברית החלה בשנת 1470 לערך, וספרים שתאריך מפורש עליהם נודעים משנת 1475, אבל התנ"ך העברי הראשון השלם נדפס רק בשנת 1488 בשונצינו שבאיטליה, על ידי יהושע שלמה שונצינו, ויפיו של הספר המנוקד ומוטעם, והוא גם מקושט בהתחלותיו, מעיד על עבודת-הכנה רבה שהושקעה בו. דייקתי ואמרתי: התנ"ך העברי הראשון השלם, משום שחלקים מן המקרא נדפסו קצת קודם, כגון תהלים עם פירוש הרד"ק, בולונייה 1477, וחמישה חומשי תורה עם התרגום ופירוש רש"י, בולונייה 1482. אבל במהדורות אלה היה הפירוש עיקר, מה שאין כן במהדורה השלימה משנת 1488, שאין בה שום פירוש אלא התנ"ך כמות שהוא.

הספר נדפס על נייר ועל קלף במאתיים-שלוש מאות טפסים, הוא מכיל 384 דף, בתבנית פוליו, והדפסתו נמשכה כנראה שנה נמעת.

לצערנו אין בידינו לומר כמה כסף הוציא שונצינו על מהדורה זו, וכן איננו יודעים כמה עלה ספר זה בשוק בימים ההם. הגיעה לידינו רק עדות אחת, והיא של יוהאן רויכלין, ששילם בשנת 1492 ברומא סכום של 6 זהובים בשביל התנ"ך משנת 1488; והוא מחיר די יקר, שכן פקיד עירוני ותיק קיבל בימים ההם שכר של 5 זהובים לשנה.

כיום יעלה אכסמפלר על קלף לכל הפחות 10.000 דולאר. והנה קצת מחירים מהמאה ה-16: בשנת 1518 שולם בשביל תנ"ך עם פירושים ("מקראות גדולות") סך 14 זהובים ובשביל תנ"ך בלי פירושים — 8 זהובים.

מלבד הגהת הספרים, הקִשָּׁה מטבעה, היו להם למדפיסים הראשונים קשיים גם בסידור השורות וביישורן. הם למדו מן הסופרים ליישר את השורות בקצת אותיות רחבות, כגון האותיות אהלת"ם, אותיות נוספות ואותיות קצוצות. וכן גם צמצמו לפרקים קצת אותיות כדי להכניסן בשורות צָרוֹת. ויש שבשעת הדחק הכניסו לתוך מלה אות שאינה נכונה בכונה תחילה, כשהיו בטוחים שהקוראים לא יטעו וְיִדְעוּ לקרוא אותה כהלכה. ודבר זה אנו מוצאים אפילו בדפוס משנת 1547. בחמישה חומשי תורה. קושטא 1547, הדפיס אליעזר שונצינו בויקרא א, ז: "ונתנו בני אֱהֶן הַהֵן" במקום "אֱהֶן הַהֵן". השורה היתה מצומצמת מאד ולא היה מקום לרי"ש, הכניס הסדר ו"ו במקום רי"ש, מתוך ידיעה ששום יהודי לא יקרא "אֱהֶן" במקום "אֱהֶן".

גם היום מתקשים לפרקים בסידור שורות בספרי המקרא, אלא שהאמצעים שבידינו הם טובים מאלה שהיו בידי הקדמונים. קושי מיוחד נודע בהתאמת הנקודות והטעמים לאותיות, והוא קיים עד היום בסידור במונוטיפי. רק בשיטת קורן יש התאמה מוחלטת בין האותיות, הנקודות והטעמים.

יש חכמים התמהים על שם הוי"ה שלא נוקד במהדורת קורן. ואנשים אלה אינם יודעים, כי עוד בַּתְּקופוֹת הקדומות חיפשו דרכים, שלא לכתוב שם הוי"ה בצורה נוחה לקריאה. כתבו אותו בכתב יָצֵץ, סימנו אותו בארבע נקודות, שמהן התפתח הכתיב בשלוש יו"דין ולאחרונה בשתי יו"דין. הקראים כתבו את השם יוי. ובתקופת הדפוס, במאה החמש עשרה ובמאה השש עשרה, הדפיסו במקום השם יהוד או ידוד. אין ספק שהפתרון הטוב ביותר הוא זה שבמהדורת קורן.

כמו כן יש תמהים על הכנסת מספר ה"סדרים" לתנ"ך זה, באשר איננו יודעים טעמים. הדבר נכון, איננו יודעים טעמים של ה"סדרים" בנביאים ובכתובים, אבל סימון עתיק כאן, ואם נשכח טעמו אין לבטל אותו. אדרבא, יחקרו חכמים וימצאו את סודו.

נחזור למשפחת שונצינו:

כשראו בני משפחת שונצינו, כי התנ"ך הגדול נתקבל בקהל, הדפיס גרשם שונצינו גם מהדורת-כיס באותיות קטנות ויפות, ברישה 1494. וכך נאמר בספר: "ואחזקו ספר העשרים וארבע בכמות קטן למען יהיה אצל כל אנוש לילה ויום להגות בו, ולא ילך ארבע אמות בלא תורה, והיה אצלו וקרא בו בשכבו וקומו, לילה ויומו". והמדפיס הנוצרי הראשון שהדפיס תנ"ך עברי שלם בשתי מהדורות, בלי פירושים ועם פירושים, היה דניאל בומברג בוויניציאה. התנ"ך שלו נגמר בשנת 1511, אלא שלא הופיע עד שנת 1517—1518. מסתבר שהיו לו קשיים מצד הכמורה ועברו שנים עד שהתגבר עליהם.

קרוב לאותו זמן נדפס הטכסט העברי של התנ"ך יחד עם התרגום הארמי, תרגום השבעים וְהוֹלְגֵאטָה פּוֹלֵגְלוֹטָה של אֶלְקֶלֶע שבספרד בשנים 1514—1517. אבל לא מהדורות אלה נתקבלו אלא מהדורת בומברג השנייה משנת 1524—1525 על ידי יעקב בן חיים, והמדפיסים המשיכו בדרך כלל להדפיס את מהדורותיהם על

פיה עד שנת 1937. באותה שנה הופיעה בשטוטגארט מהדורת קיטל-קאהלה על יסוד כתב יד לנינגראד משנת 1008. בכתב היד של ארם צובא המיוחס לאהרן בן-אשר לא יכלו להשתמש.

חברת מפיקי כתבי הקודש בבריטניה ובשאר ארצות, שהפיצה במשך מאה שנים נמעלה תנ"ך שעליו רשום מאיר הלוי לעטעריס כמגיה, הוציאה בשנת 1958 תנ"ך חדש על יסוד כתבי יד ספרדיים, ורשום עליו: "הוגה בעיון נמרץ על ידי Norman Henry Snaith". וכיוון שאינני עוסק בביקורת לא אדבר על טיבן של מהדורות אלה.

בארצנו נדפסו בשנים האחרונות כמה מהדורות-צילום, ולא הודיעו המו"לים בדרך כלל כי מהדורות-צילום הנה; ורק תיקונים מעטים הוכנסו בהן.

רק תנ"ך קורן יצא בסידור חדש ובתיקונים טכניים חשובים ובהגהה חדשה על ידי יהודים בארץ ישראל, והאותיות הרי תוכננו וצוירו על ידי אמן יהודי בישראל, אליהו קורן עצמו.

בכל דור נדור השתדלו המדפיסים להגיה את ספרי המקרא בהגהה מעולה, ואם כי לא תמיד הצליחו יש לציין את ההשתדלות ואת הרצון הטוב. מלבד השימוש במגיה קבוע היה מנהג בימי קדם, שהמדפיסים היו תולים יריעות-הגהה על יד בית דפוסם והבטיחו תשלום לכל אדם שיגלה בהן טעויות. האפיפיור ליאו העשירי הכריז כי הוא מוכן לשלם בזהב לכל מי שיגלה טעויות בספרי אֶלְדוּס מַאנוֹצִיוּס, המדפיס הוויציאני המפורסם במאה החמש עשרה והשש עשרה, שהקפיד מאד בהגהת ספריו ואף ניסה להדפיס תנ"ך עברי בראשית המאה ה־16. ובספר "תקון סופרים", אמשטרדם 1666, נאמר: "ולא חסה עינו [של המדפיס] על כספו וזהבו לקנות לו מגיהים אחר מגיהים אשר תקנו את כל מְצוֹת הַטְעוֹת אשר בקודמים, והכל במתן וביישוב גדול, שלא כדרך שאר המדפיסים, שמהירות מלאכתם היא גרמא בנזק הַטְעוֹת. ולא זו בלבד, אלא אחרי הדפסת כל קונטרס וקונטרס שלחו לבית המדרש לחקרו ולדרשו, ועל כל טעות שימצאו בו נתן להם שָׁקָר קצוב". והרי מספרים, כי גם האלמנה ראם בוילנא הבטיחה פעם שכר לכל מי שימצא טעות בחמישה חומשי תורה שנדפסו בבית דפוסה. עברה שנה, והנה בא יהודי כפרי וטען שה"נגידה" (כך קראו לאלמנה ראם) חייבת לו חוב של חמישה רובלים... כשתמהו הפקידים על החוב הזה, ושאלו אותו, מתי נתן כסף ל"נגידה", אמר להם הכפרי בפשטות: אני מצאתי חמש טעויות בחומש שלה, והיא הבטיחה רובל בשביל כל טעות...

וכאן עלי להעיר כי ידידי קורן מסר את נפשו על כל טעות ואפילו על ספק טעות והשתדל לתקן בכל מחיר. ושמא תהיה זאת רקלמה טובה, כשיבטיח גם הוא שכר על כל טעות שבמהדורתו.

ומעניין כי מעין הטעויות קבולים, כך גם טעויות בתנ"ך להבדיל, מעלות את מחירי הספרים, ובעיקר בתנ"כים לועזיים עתיקים. כגון התנ"ך האנגלי המפורסם בשם "The Wicked Bible" (התנ"ך של החוטאים) שנדפס בשנת 1631, ובמקום "לא תנאף" נדפס שם "תנאף". אכסמפלר כזה עולה היום כמה אלפי ליש"ט, ובשעתו נידון המדפיס לשלם 2,000 ליש"ט כעונש על הטעות. איני יודע בכמה אכסמפלרים נמכר תנ"ך עברי בארצנו שבה מדובר כל כך הרבה על התנ"ך, אבל

בשנת 1881 מכרה הוצאת אלקספורד יוניברסיטי פָּרְס ביום אחד בלבד מיליון אכסמפלרים של הביבליה בתרגום אנגלי חדש. ועוד פרט: חמישה ימים אחרי הצלחה זו בממכר התנ"ך, ניתן אותו תרגום כתוספת יומית בשני עיתונים בשיקאגו, וחצי הספר נמסר למדפיסים שם כלשונו דרך הטלגראף, המקרה הראשון שחלק גדול מספר נמסר דרך הטלגרף.

ספר נצחי הוא התנ"ך וראוי להגות בו בכל גיל ובכל עת; ואם חכמה מפוארה זו נמצאת גם בכלי מפואר, הרי אין לנו דבר נאה מהם. מספרים על פול קלודל, ששמע כי ג'ורג' ברנארד שאו אמר בתקופת חייו האחרונה: כשאדם עובר את גיל השמונים אין הוא מוצא אלא חמישים ספרים שראוי לקרוא בהם. ועל כך אמר קלודל: נכון הדבר, אבל יש ספר אחד שראוי לקרוא בו חמישים פעמים, והוא ספר התנ"ך.

מאיר מרין

על הנוסח במהדורה קורן

במהדורת התנ"ך שלפנינו לא באנו לתת לפני העם נוסח חדש של תנ"ך. לא נתכווננו אלא להביא כמיטב יכולתנו טופס מדויק ככל האפשר של הנוסח המקובל על כלל ישראל מכוחה ומסמכותה של המסורת, כפי שנתגבשה ונמסרה ע"י חכמי ישראל המוסמכים והמקובלים על אומתנו.

לא נתיימר כאן, שכיווננו את מהדורתנו לפי הלוחות שהוריד משה מהר סיני בפעם הראשונה או השנייה, גם לא נאמר כי בדקנו את כתב ידם המקורי של ירמיהו או של חבקוק או של עזרא הסופר. אף לא טרחנו למצוא את הספר שבעזרת המקדש. והסיבה פשוטה: אין מקורות אלה בנמצא. אין בידינו אלא מסורת המקרא, שהורישו אותנו קודמינו, ולאורה טרחנו בהדפסתה ובהגהתה של המהדורה.

לא העתקנו כאן מהדורה מסוימת מן הקדמוניות, לא כתב־יד מסוים, ולא הדפסה מסוימת, יהא ייחוסם אשר יהיה. גם לא היה לנו עניין בנוסחאות קדם־היסטוריים משוערים, שאולי היו נר לרגליו של תרגום השבעים או של תרגום לועזי קדמון אחר, גם לא חיטטנו לנחש ולשער, כיצד ביטאו וכיצד הגו את דברי התנ"ך אבותינו הקדמונים, לפני שנתגבשה המסורה שביסוד התנ"ך שבידינו. לא אמרתי, שאין אלו עניינים חשובים; אדרבה, חשובים הם מאוד, ופנים רבות להם. אבל כל אלה עניין הם לחוקרי קדמוניות, למי שמתחקה על מה לפנים ומה לאחור. לנו היה עניין להגיש לקורא את הנוסח המסורתי, היינו מה שהגיע לידנו מידי סופרים קדמונים ומעבודתם החרוצה של חכמי הדורות, ששקדו על הנוסח המקודש ועל דיוקו.

סופרים קדמונים אלה נתנו דעתם קודם כול על צורת כתיבתו של המקרא; הן של המקרא המיועד לשימוש בקודש — קריאה בציבור — כלומר המקרא הבלתי־מנוקד והכתוב לפי חומר הדין של כתיבת ספרי תורה; והן המקרא המיועד לקריאת היחיד וללימוד, כלומר המקרא המצויד בסימני העזר לקריאה, בנקודות ובטעמים. הניקוד שימש להם לסופרים לציין בו את אופן הגייתה של כל מלה במקרא, כפי

שנמסרה בעל פה מפי מורים לתלמידיהם במשך דורות. כלומר, הניקוד מעיד על הקריאה המסורה. והוא הדבר בטעמים. אלו הם הסימנים הבאים לציין גם את ההברה המוטעמת, גם את הפיסוק הנכון, גם את המנגינה המסורה. גם אלה נרשמו לא מתוך חישובים של שרירות, אלא כדי לציין את מה ששמעה אוזנו של הרושם מפיו של רבו הקורא.

עקבות טרחתם של קדמונים בהעמדת הנוסח על דיוקו יכול הקורא למצוא בדבריהם של רש"י, אבן עזרא, רד"ק ושאר פרשנים ראשונים, המעירים לא פעם, כי המלה מנוקדת כך וכך, ולכן פירושה כך וכך, או מציינים לפעמים, באילו סימני טעמים — כלומר נגינות — מסומנת המלה או הפסוק.

יותר מזה יכול למצוא קורא מאומן, אם יעיין פעם בהערותיה של המסורה הקטנה שבצד גוף המקרא במקראות גדולות, במסורה הגדולה שמתחת לגוף המקרא שם, ובמערכת המסורה, המסודרת בסוף התנ"ך בצורת רשימות אלפביתיות על ענייני דיוק שונים בכתבי התנ"ך, בניקודו, בטעמיו ובשאר עניינים המהווים את דיוקו של הנוסח. יצוין, שהערות ורשימות אלה של המסורה אינן אלא מעט מן המעט, שראו מדפיסים ראשונים להדפיס עם גוף המקרא, והשאר נמצא בחיבורים מיוחדים, שרובם בכתבי יד ומקצתם אף נדפסו.

אין אנו מהדירי התנ"ך הראשונים, ששמו לבם על כל אלה, ואף על פי כן השאירו לנו ראשונים מקום להתגדר בו ובקעה לחפור ולחרוש בה.

הטפסים הטובים המדויקים של התנ"ך נחלקו בפרטים שונים של דיוקי נוסח. אל ייבהל השומע! אני מדבר על דברים שמשנים את תוכנו של האמור במקרא. עדיין לא נמצא — וגם לא ימצא — נוסח, שלפיו נברא העולם בחמישה ימים, ושמתיר חמץ בפסח או עבודה זרה או עריות. לא לכך התכוונתי בדבריי על שינויי נוסח. כוונתי להבדלים שבשיטה או שבפרטים בניקוד או בטעמים, כגון אם בא מתג לפני שוא נח ולפני דגש חזק, או לא; אם מלים, כגון פָּרָכו, סוֹבְבִים, הָלָלוּ וכדומה מנוקדות בשוא פשוט, או בחטף פתח: פָּרְכוּ, סוֹבְבִים, הָלָלוּ; גם בפרטים של כתיב: חירק מלא יו"ד או חסר יו"ד, חולם מלא ו"ו או חסר ו"ו, בייחוד בנביאים וכתובים. שכן בתורה אין חילופי נוסח מרובים אפילו בענייני מלא וחסר, שכאן הקפידו הסופרים ודייקו יותר. אבל יש גם חילופים של ממש: "כה תאמר לעבדי דָּוִד" או "כה תאמר לעבדי דָּוִד", וכיוצא בזה. ונחלקו הסופרים גם בעניין פסוקים שלמים בספר יהושע כ"א, ובספר נחמיה ז', אם נמצאים פסוקים אלה או שאינם נמצאים. בדברי הימים במעשה רחבעם בן שלמה יש ספרים שכתוב בהם "אֶכְבֵּד את עֲלָכֶם", ויש ספרים שכתוב בהם "אֶכְבֵּד את עֲלֵכֶם". שאלות כאלה וכאלה מתעוררות, כשאתה בא להדפיס תנ"ך ורוצה לדייק ולכוון לדעת המסורה.

וכבר היו חכמים גדולים בישראל, שטרחו וחקרו בשפע גדול זה של הערות המסורה ושל חילופי נוסח.

מהדירו של מקראות גדולות וינציה רפ"ה, יעקב בן חיים, היה חכם מופלא בקי וחרוץ, והוא השקיע כשרון ומרץ שלא ישוער בעבודה הגדולה שנטל עליו — להדפיס נוסח מוגה ומדויק של עשרים וארבעת ספרי המקרא. לשם כך בדק כתבי יד מרובים של גוף המקרא ושל חיבורי דקדוק ומסורה, שקל ומנה, חקר והשווה, עד שהגיע

לנוסח מנופה ומוגה. אבל גם בקי ושקדן כמותו אינו אלא בשר ודם, וגם הכרעותיו אינן עומדות תמיד בפני הביקורת. היום יש מקטרגים עליו ונוטים לשלול את ערכו, אולם הגזומה שבדבריהם קרובה לסילוף דברים, ואין כאן מקום להאריך בכך. אבל גם בדורות הסמוכים לו באו חכמים שקדנים ובקיאים לא פחות ממנו, ואף גדולים וטובים ממנו, והעבירו את מהדורתו תחת שבט ביקורתם.

ר' שלמה ידידיה נורצי, חכם מחכמי איטליה, חיבר לפני כשלוש מאות שנה את חיבורו "מנחת שי" או "גודר פרץ", והוא בעיקרו חיבור ביקורת מפורט מאוד על מקראות גדולות שההדיר בן-חיים. פסוק אחר פסוק, מבראשית עד סוף כתובים, עקב אחרי כתיבו, ניקודו, טעמיו ושאר פרטיו, ומקום שחלק על הכרעותיו או פקפק בהן, העיר על כך לאור ראיות מכתבי-יד קדומים של המקרא או לאור מסורות מוסמכות או עדויות מדקדקים. כשיש היום בידנו כתבי-יד קדמונים, המתייחסים על בן-אשר מטבריה, כמו כ"י לנינגרד וכ"י חלב, מצאו חכמים, כי בדרך כלל מכוונות נוסחאותיו והכרעותיו של בעל "מנחת שי" עם נוסח כתבי-יד אלה.

חכם מאוחר יותר, ר' בנימין וולף הידנהיים מרדליהיים שעלי-יד פראנקפורט בגרמניה, הוציא לפני כמאה וחמישים שנה חומשים מוגהים ומדויקים בצירוף אפאראט חשוב של מסורה וחקר הנוסח. חומשיו נתקבלו בעם כמדויקים ביותר. חבל, שלא עשה מלאכתו גם בנביאים וכתובים.

בימינו מצויים כתבי-יד קדמונים, שלא ראו לא בעל "מנחת שי" ולא הידנהיים ולא אחרים שקדמום. גם מאלה יש ללמוד הרבה, אלא שיש להזהר שלא להיגרר אחריהם כעיוור.

לאור המורשה גדולה, שהנחילתנו המסורה, ושחרשו ועדרו בה חכמי ישראל בדורות שלפנינו, הלכנו בבדיקתו ובהגהתו של התנ"ך במהדורה החדשה. הקושיות שלפנינו היו רבות. בכל פסוק היו עניינים קטנים אף גדולים להכריע בהם. לא פעם היינו שרויים באימה ומורא, בדעתנו כי מלאכת שמים היא, וכי שגגת תלמוד עולה ודון.

אביא שתיים שלוש דוגמאות מן הספקות שהיו לפנינו.

בתפילת שלמה במלכים א' ח. לא, אנו קוראים :

"את אשר יחטא איש לרעהו וְנָשָׂא בֹא אֵלָה הֵאֱלֹתָיו". במק"ג, וכן במהדורות לטריס ואחרות: וְנָשָׂא בִסִּי'ן שְׁמָאֲלִית; כלומר, ישא עליו שבועה, יטיל עליו שבועה. אולם בכ"י לנינגרד ובעוד כתבי יד תמצאו וְנָשָׂא בִשִּׁי'ן יִמְנִית, וכך גם בפסוק המקביל בדברי הימים. ואמנם כך נדפס גם במהדורות חדשות אחדות, אך לא בכולן (ויש שהדפיסו במלכים בִסִּי'ן שְׁמָאֲלִית ובדברי הימים בִשִּׁי'ן יִמְנִית). מנדלקרן בקונקורדנציה מביא פסוק זה בִשִּׁי'ן יִמְנִית, ופירוש הכתוב לפי זה מלשון "נִשָּׂא", תובע חוב; וְנָשָׂא אֵלָה — יתבע שבועה. אנו הכרענו לִשִּׁי'ן יִמְנִית, וְנָשָׂא. ומעניינות אולי הסיבות שהביאונו לכך. לא האוטוריטה של כתבי-יד לנינגרד הכריעה. אמרתי, כי הסתייענו בנוסח כתבי-יד, אך לא הלכנו אחריו כעיוור. סיבות אחרות הכריעו, והרי מקצתן :

התרגום הארמי מתרגם: "וְיִרְשִׁי בֵּיהּ מוֹמִיָּה", כלומר יהיה נִשָּׂא בֹא שבועה. הפועל הארמי "וְיִרְשִׁי" הוא תרגומו של "נָשָׂא" בִשִּׁי'ן. רש"י פירש: "לשון נושה". וכן רד"ק: "נָשָׂא מַעֲנִיךְ כִּי תִשָּׂא בְרַעַךְ מִשָּׂאת מְאוּמָה". והרי מצאנו "וְנָשָׂא" מִשָּׂאת

באל"ף. המסורה הקטנה מעירה למלה זו: "ב"; כלומר המלה נמצאת ב' פעמים בכל המקרא. המלה "וְנָשָׂא" בסי"ן שמאלית נמצאת הרבה יותר, לפחות 17 פעמים, אך למלה "וְנָשָׂא" בשי"ן ימנית נמצאת באמת רק פעמיים, בפסוק זה ובמקבילו בדברי הימים. במסורה הגדולה שבתחתית העמוד במקראות גדולות יש שגיאה ברורה. מודפס שם: "ונשא, י"ז בקריא", כלומר 17 פעמים במקרא. ואם אתה מביא בחשבון את פסוקנו הנדון, הרי יש י"ח דוגמאות, ועם הפסוק שבדברי הימים י"ט. משמע: בלבול מסורות כאן; עצם הספירה אמת היא, אבל אין מקומה כאן, ובטעות נדפסה במקום זה. אף על פי כן לא עברנו בשתיקה על גרסת "וְנָשָׂא", והבאנוה ברשימת החילופים שבסוף הכרך, שידע הקורא, שיש גם נוסח זה, ויש סומכים עליו, אף כי אנו מעדיפים "וְנָשָׂא" בשי"ן.

בדרך כלל השתדלנו ברשימת החילופים שבסוף שלא להרבות, והעירונו שם, שלא הבאנו בה אלא חילופים שמקורם מוסמך מכוח עדויות מפורשות של המסורה או של גדולי המפרשים והמדקקים.

והנה דוגמה קטנה של דיוקי ניקוד:

בפרשת עמלק בס' שמואל א' טו, ו: "פֶּן אֶסְפֶּךָ עִמּוֹ".

בהוצאת לטריס ורבות אחרות תמצאו מתג ליד החירק של סמ"ך אֶסְפֶּךָ. אנו הלכנו אחר "מנחת שי" ושמנו את המתג תחת האל"ף. והבדל גדול יש בדבר. אֶסְפֶּךָ במתג תחת סמ"ך מעיד על שוא נע ועל חירק גדול של בניין הַפְעִיל, כלומר: אֹסִיפֶךָ, אוסיף אותך; ומה עניין הוספה יש כאן? הרי אין זו לשון הוספה, אלא לשון אסיפה: אֹסִיף אותך, לוקח את נפשך (מלשון "נאסף אל עמיו"), בניין קל מן "אסף"; החירק חירק קטן, והשוא נח. המתג בסמ"ך יש בו כדי להטעות.

ועוד דוגמה אחת מן הארמית במקרא.

בדניאל ה, יט: "וְיָדִי הוּא צָבָא הוּא קָטֵל, וְיָדִי הוּא צָבָא הוּא מַחֵא, וְיָדִי הוּא צָבָא הוּא פָּרִים וְיָדִי הוּא צָבָא הוּא מְשַׁפֵּל". ברוב הספרים מְחָא בקמץ, במיעוטם מְחָא בפתח. מה נכון? לכאורה תאמרו: הרי בפינו שווה הקמץ לפתח, והפסוק אינו בתורה ולא במגילה ולא בהפטרה ולא בתהלים, שנחשוש לקורא האשכנזי או התימני! מה איכפת? אבל איכפת ואיכפת. מְחָא בקמץ, הוא בינוני קל משורש "מחא" ופירושו מָכָה — וגם בעברית מחי = מָכָה — כלומר, את מי שרצה הרג ואת מי שרצה הכה וכו'. מְחָא בפתח הוא בינוני הַפְעִיל מן "חיא", ופירושו — מְחִיָּה. כלומר, את מי שרצה המית, ואת מי שרצה החיה. וזה נראה יותר, שהרי יש כאן הקבלה ניגודית, כמו במחצית השנייה של הפסוק (מרים — משפיל). וכך פירש גם רש"י. אבל מצודת דוד פירש: מכה, כלומר גרס מְחָא בקמץ.

דוגמאות רבות יש בידנו להכרעות, שנתחבטנו בהן בניקוד, בטעמים, במלא וחסר. לא אוכל מקוצר הזמן להביא עוד. חשיבותן של השאלות ברורה: הניקוד והטעמים קובעים את מובנם של הדברים, כלומר את כוונתו של הנוסח המסורתי. בכל שאלה לא הנחנו מקור שיש בהישג יד, שלא עיינו בו. וההכרעה היתה לפי מה שראו וקבעו חכמי ישראל המוסמכים לכך, דבריהם לא תמיד נמצאים במקום המבוקש, לא תמיד מפורשים הם, והרבה טורח נצרך כדי למצאם וללכת לאורם. לא פעם הדברים סבוכים הם, ולא תמיד קל לצאת מן הסבך.

גם אנו בשר ודם, ואתנו תלון משוגתנו. אך מקווה אני, כי עשינו את אשר ביכולתנו, וכי יש בידנו להניח לפני הקורא מלאכה שלא נעשתה רמיה, ושיש בה כדי למצוא חן ושכל טוב בעיני אלהים ואדם.

היו"ר השופט פרופ' מ' זילברג :

חתן המסיבה מר קורן מתבקש לעלות ולומר דברו.

אליהו קורן :

כבוד היושב ראש, כבוד השרים, כבוד סגן ראש העיר, מורי ורבותי !
ברשותכם אברך על המוגמר ואודה לקדוש ברוך הוא שנתן בי כוח לעבור את כל הזמן הזה מיצירת האות עד לגמר הדפסתו של התנ"ך — ולמעמד זה של הערב.
היו אלה זמנים מלאי בעיות ומכשולים. עברנו בדרך המדבר עד שהגענו לסיני. תודתה של הוצאת קורן ירושלים ותודתי שלי אמורה לכל המברכים ולכל המשתתפים במעמד זה, ולכל אלה שסייעו עמנו להצלחת המפעל — הדפסת ספר תנ"ך יהודי בירושלים עיר הקודש.
שלום רב לאהבי תורתך ואין למו מכשול.

היו"ר השופט פרופ' מ' זילברג :

העצרת של התנ"ך היהודי הראשון נגמרה.

התנ"ך בהוצאת קורן ירושלים

התנ"ך בהוצאת קורן ירושלים בא כדי להחזיר עטרה ליושנה.

התנ"ך השלם הראשון יצא לאור בשנת רמ"ח (1488) בשונצינו. כל המדפיסים בזמן ההוא היו יהודים. החל בשנים 1514/17 החלו נוצרים להדפיס את ספרי המקרא, והגדיל מכולם המדפיס הוויניציאני הנודע דניאל בומברג.
מהדורתו השנייה רפ"ה/ו (1524/25), הידועה בשם "מקראות גדולות", יצאה לאור בתבנית גדולה עם פירושים ועניני מסורה, ובתבנית קטנה בלי פירושים, והיא יסוד לכל מהדורה חדשה כמעט עד ימינו, לרבות המהדורות שנדפסו בידי יהודים.

מאז יצאו הוצאות רבות של ספרי התנ"ך על ידי מדפיסים נוצריים, ולאחרונה על ידי החברה המיסיונרית "חברת מפיקי כתבי הקודש בבריטניה ובשאר הארצות".

התנ"ך שבהוצאת קורן, ירושלים תשכ"ב, עיקר סגולתה באות שנוצרה במיוחד לשמה, שהוגהה בדיוק רב עפ"י המסורה ע"י מומחים בני סמכא, ונדפסה בתיקונים ובשיפורים טכניים חשובים.

האות תוכנה במיוחד על פי מסורה קדומה והיא מצטיינת במקוריותה. היא נוחה ביותר לקריאה, הואיל והוכנה על סמך ניסיונותיהם של מדעני האופטיקה, וההבדלים שבין האותיות הדומות זו לזו (ב"כ, ג"ג, ס"ם ועוד) מובלטים היטב.

מהדורה זו החזירה לאות ל את צורתה המקורית: היא נדפסה בכל מקום עם צווארה הארוך. ברוב הספרים שנדפסו בדורות האחרונים שובשה האות ל וקולקלה צורתה האופינית. כדי להקטין את הרווח שבין השורות, מטעמים מסחריים, כפפו המדפיסים את צוואר ה ל, או שאף התיזו את ראשה כשהיה צורך לשים טעם מעליה.

סידור הניקוד והטעמים הוא מן הבעיות החמורות בהדפסת התנ"ך, הואיל וההרכבה של שלוש היחידות — האות, הניקוד והטעם — ליחידה אחת היא בעיה טכנית, שלא עלה בידי הטכניקה של הדפוס להתגבר עליה. ההוצאה עשתה הכול כדי להתגבר על קושי זה. בשיטה מיוחדת המכוונת לכך הצליחה ההוצאה לסדר את הנקודות והטעמים עם האותיות בנאמנות, בדיוק ובאמנות, שלא הגיעו אליהם כתבי־יד וספרי־דפוס עד כה. הובלט ההבדל בעובי הסימנים בין התנועות לבין הטעמים. סימני התנועות עבים יותר והטעמים דקים יותר מאשר בהדפסות הרגילות. שיפור זה מקל הרבה את לימוד הקריאה לתלמידים ואת עצם הקריאה לקטן ולמבוגר כאחד.

בכל הדפוסים הרגילים נדפסו האותיות ש — ש כשבא חולם לפניהן או אחריהן — והן פגומות, ועל ידי כך אינן ניתנות לקריאה נכונה לפי צורתן, ורק מתוך ידיעת המלה ומתוך הקשר הדברים מנחש הקורא מה לפניו.

למשל הסימן ש מציין את האות ש כשלעצמה (שֶׁמֶר), וגם את הצינורף חולם ואת ש אחריו (יְדִרְשֹׁן, ישעיהו נח, ב; הוחרס כאן החולם של ר, ורק מתוך ניחוש ניתנת המלה לקריאה).

הסימן ש מציין גם את אות ש כשלעצמה (שֶׁנָּא), וגם את האות ש המנוקדת חולם חסר וי"ו (שֶׁנָּא, דברים ד, מב; עֲשֵׂה, בראשית ג, כ; וְלִשְׁרָקָה, בראשית מט, יא. מניין ידע הקורא כי האות ש מנוקדת חולם? — רק על ידי ניחוש).

הסימן ש (שהוא כלאיים של ש — ש יחד) מציין גם ש (ימנית) המנוקדת חולם (שֶׁמֶרִי), וגם ש (שמאלית) שיש חולם לפניה (נֶשְׂאִי), גם ש (שמאלית) שיש חולם לפניה ולאחריה (הָעֵשֶׂת) — מי יודע לקרוא מלה זו, שיש בה שלוש אותיות ללא ניקוד?.

בתנ"ך קורן נמצא

שֶׁמֶר • יְדִרְשֹׁן • שֶׁנָּא • עֲשֵׂה • וְלִשְׁרָקָה • שֶׁמֶרִי • נֶשְׂאִי • הָעֵשֶׂת

— ואי אפשר להשתבש. והוא הדין גם בכתבי־יד קדמונים ובדפוס היהודי הראשון (שונצינו).

במיוחד הקפידה ההוצאה לדייק בהבחנה שבין סימן ו, המציין אות ו' התנויה בחולם, ובין סימן ו', המציין חולם השייך לאות שלפניו (מְצֹות — מְצֹות).

אף השווא שתחת ך הושם בגובה הראוי לו, כשאר התנועות.

הפתח הגנובה הוזהר לצד ימין, כראוי, כדי לסמן את הקריאה הנכונה: את התנועה לפני האות ה, ע, ח שבסוף התיבה. גם זה נעשה כדוגמת כתבי־היד הקדמונים.

הטעמים תלישא גדולה, תלישא קטנה, זרקא, סגול ופשטא מקומם בכתב אינו מעל להברה המוטעמת אלא התלישא הגדולה בתחילת האות הראשונה של התיבה, ושאר הטעמים האמורים בקצה האות האחרונה של התיבה. ע"י כך עלול הקורא לטעות בהטעמתה הנכונה של המלה, ומשום כך נהגו הדפוסים להדפיס שני סימני פשטא במלה שטעמה מלעיל, האחד מעל ההברה המוטעמת והשני בסוף התיבה. בהוצאתנו זו הלכנו בעקבות ר' וולף היידנהיים בחומשיו והדפסנו טעמים כפולים גם בזרקא, בסגול ובתלישא קטנה כשהמלה טעמה מלעיל, ובתלישא גדולה, כשהמלה טעמה מלרע. השתפרה צורתם של סימני הניקוד והטעמים, המקלה הרבה על קריאה נוחה ונכונה. נעשו הבדלים עדינים בין הטעמים הדומים זה לזה, כגון, פשטא וקדמא, מהפך ויתיב, והעיקר — נשמרו במהדורה דקדוקי המסורת לפי טעמו של יהודי, שהתנ"ך הוא בית חייו.

סימון הכתיב והקרי תוקן במהדורה זו באופן יסודי ויעיל ביותר. הכתיב מסמן כיצד כתובה המלה בגוף המקרא, והקרי — כיצד היא נקראת; על-כן מסומן הכתיב בפנים המקרא בלי ניקוד, ובצד הגליון באותה השורה נדפסה המלה, כפי שהיא נקראת. הקורא ידע בנקל להבחין בין הכתיב לקרי, שכן מלה שלא נוקדה — אין לקרואה, והמלה כפי קריאתה נמצאת ממש לצדה (אך לא בפנים). בהוצאות האחרות נדפס הקרי ללא ניקוד ובאותיות קטנות בתחתית הגליון, והניקוד הוכנס לתוך הכתיב. כתוצאה מכך מקבלת המלה צורה משונה ומשמעות מסולפת, או שחסרה היא משמעות בכלל. על כל פנים קשה לקרוא ואין צורך להביא כאן דוגמאות לכך.

שם הוי"ה בא בספר בלא ניקוד, כדי למנוע חילול השם על ידי קריאה לא נכונה, לפי הניקוד.

המהדורה מדויקת עפ"י המסורה, בעיון ובבדיקה מדוקדקת, עד כמה שיד אדם מגעת, וכל כך על יסוד חוות דעתם של בעלי המסורה ושל המדקדקים והמפרשים ועל פי מה שמצוי ברב כתבי-היד והדפוסים המוסמכים ולא כהעתקה משועבדת לדפוס או לכתב-יד מסוים.

גם חלוקת התנ"ך לפרשיות היא לפי המסורה. כלומר, התנ"ך אינו מחולק, כמקובל בדפוסים, שיצאו על ידי הנוצרים ובעקבותיהם לפי "קפיטלים", אלא לפי פרשיות פתוחות וסתומות לפי המסורה. סימון "הקפיטל" ומספרו של הפסוק בתוך ה"קפיטל" נשתרש בכל הספרות היהודית ואי אפשר לבטלו כיום לחלוטין, ולכן הובא גם במהדורה זו, אבל לא בהבלטה, אלא לצד המקרא כלפי פנים. החלוקה לפסקאות אינה לפי "קפיטלים" אלה.

לעומת זאת הובא סימון החלוקה היהודית המקורית בהבלטה. כלומר, בראש העמוד ובצד הרחב (החיצוני) של הגליון, כאן מסומן גם בפעם הראשונה הסדר במספרים. והרי דוגמה אחת מרבות: הפרק הראשון שבתורה מסתיים לפי החלוקה הנוצרית אחרי פסוק לא ("ויהי ערב ויהי בקר יום הששי"), ולא כהלכה אחרי "אשר ברא א' לעשות". לפי החלוקה המסורתית מתחיל סדר ב' כראוי "אלה תולדות השמים והארץ".